

THE READER-EGO AND THE CONFINEMENT POSED BY THE TREMULOUS TIME

Mihaela Airinei
PhD Student, "Ovidius" University of Constanța

*Abstract:*The reading analysis of works pertaining to the totalitarian period made by the common literature consumers require special attention. The difficulties and the risks of investigating their reading behaviour arise mainly from the obvious differences that exist between reading and its perception in the past and the way the nowadays' reader relates to it. For the nowadays' reader and especially for the one who has very shortly lived under the communist era (if not at all), the allusions, references or nuances specific to the text are in peril of remaining unveiled. The complicated historic context is difficult to penetrate in consequent epoques. On the other hand, whether the censors, critics, professional readers have the possibility of researching documents that acknowledge considerations regarding the works of writers, the common reader and his reading behaviour, in particular, are very difficult to explore.

Keywords: literature, reader, censor, literary critic, concentrationist regime.

Aproape că nu există critic român care să nu fi scris, adesea pagini antologice, despre destinul literaturii în timpul regimului totalitarist comunist. Din întreg câmpul investigativ, ne atrage atenția legătura directă între scris și citit. Restrângând discuția îndeosebi asupra aspectelor ce analizează prezența cititorului în construcția mesajului subversiv, distingem decupajul problematic eficient și decis al studiului semnat de Anca Maican¹. Concentrând lupa cercetării asupra perioadei de relativă liberalizare generată de retragerea trupelor sovietice din România la începutul anilor '60, autoarea descifrează atent climatul de creație al epocii, revelând valoroase detalii despre *eroul literaturii*². Din analiza exhaustivă a „cheilor de lectură” propuse de Paul Cornea, *chei* ce pot orienta cititorul în înțelegerea mesajului, aflăm că acestea sunt *configurații textuale prin care comprehensiunea e indexată pe anumite trasee de semnificație, [...] o codificare auxiliară, ce vizează conținutul semantic, mai ales însă modul de a-l organiza și de a-i pune în valoare aspectele relevante*³. Dacă admitem că autorul pornește de la caracterul deschis sau închis pe care urmărește să-l imprime operei, atunci *oferta* poate fi ambivalentă: fie prin *multiplicarea redundanțelor*, fie prin *cultivarea echivocului și discontinuităților* ce vor surprinde *mereu pe cei ce ar voi să-l interpreteze în mod rigid*. Bunăoară, scrierile șaizeciștilor puteau fi receptate plural valorizând posibilele chei de lectură, modul diferit în care acestea se revelează fiecărui cititor în parte și ținând cont de faptul că sensul unei opere literare nu poate fi decât nedeterminat⁴. Faptul poate fi facil explicat prin însăși matricea creațiilor. În *societățile normale*, autorul are întotdeauna în minte un tip anume de cititor, în funcție de care își adecvează mijloacele, un cititor căruia îi

¹ Anca Maican, *The role of the reader in the construction of subversive messages in the prose fiction of the 60's*, în rev. *Studies on Literature, Discourse and Multicultural Dialogue*, Târgu Mureș, Editura Arhipelag XXI, 2013, p. 733 și urm.

² Sintagma aparține lui Mircea Cărtărescu și reprezintă titlul interviului acordat Ruxandrei Cesereanu, apărut în revista *Steaua literară, artistică și culturală*, Cluj, octombrie 2016.

³ Paul Cornea, *Introducere în teoria lecturii*, București, Editura Minerva, 1988, p. 190.

⁴ Jonathan Culler, *Teoria literară*, București, Editura Cartea Românească, 1997, p. 79.

sunt adresate artificiile, aluziile, codificările la care recurge autorul⁵. În *societățile totalitare*, însă, trebuie considerat și un alt tip de cititor, cenzorul, care îl constrânge pe autor să profileze în text și o imagine infidelă sieși, dar în acord cu exigențele autorităților. Așadar, opera este supusă unui joc duplicitar încă de la început, fapt care-și găsește corespondentul și la nivelul receptării.

Cea dintâi lectură care se putea realiza, la îndemâna oricui, era aceea conformistă, o lectură *de fapte*, care profila, în general, izbânda liniei impuse de partid în diverse domenii: *prezentul glorios al patriei* cu procesul industrializării și constituirea gospodăriilor colective de producție, actanții pozitivi și rolul lor în construirea socialismului. Se naște astfel o lectură standard sau convențională, care prezumă, în termenii lui Paul Cornea⁶, o performare, nu o performanță, o *înțelegere definită la nivel obiectiv*⁷ sau o *manifestare liniară a sensului*⁸. Aceluiași registru se înscrie teza lui Robert Escarpit⁹, conform căreia o situație în care decodificarea se realizează doar la nivelul semnificatului, nu și la cel al semnificatului, aceasta reclamă rămânerea la un nivel superficial de înțelegere a textului, ajungându-se chiar la neangajarea cititorului în straturile de profunzime. În fapt, este vorba despre viziunea reductivă pe care criticii dogmatici încercau să o impună publicului larg în cronicile și comentariile cu vizibilitate în oficiioasele Partidului Comunist Român. O astfel de lectură nu se producea, însă, pe scară largă, el subliniind că ea era accesoriată, de cele mai multe ori, de o *atitudine de distanță ironică*¹⁰. Deosebit de cunoscută era lectura care reliefa *derealizarea politică*¹¹. O lectură prin care se experimenta arhitecturarea unui univers compensatoriu, cultivată de cititori doritori să evadeze în alte spații și timpuri, străine de cele pe care ei le trăiau. Această perspectivă pledată de teoria dinamică a câmpului psihologic a lui K. Levin, valorizează subiectul *confruntat cu obstacole de netrecut în realitate*¹²; în cazul nostru, cititorul din comunism, care *își restructurează spațiul de viață la nivelul imaginarului*. Prin urmare, se impunea înțelegerea universului discursiv și nu a logicii contingentului. Acest lucru era posibil prin abandonarea interpretării universului ficțional prin grila celui real. În consecință, în pofida semnelor de autenticitate existente în textele pseudo-referențiale sau transreferențiale, cititorul model nu trebuie să proiecteze conținutul asupra lumii reale, ci să se ridice la un nivel superior, printr-o interpretare simbolică. *Lectura-proiecție*¹³ era un alt *model* de lectură specific epocii, atribuirea sensului se realiza ca urmare a determinării de către cititor a unor consecuții cu lumea reală, în special cea a prezentului. Se face astfel vorbire fie de o lectură în cheie emoțională și empatică, în care cititorul, implicat afectiv în lumea textului, se identifică cu elemente de conținut ale acestuia, în special cu personaje, proiectându-și aici dorințele și angoasele, fie de una care conturează în text realități evidente ale vremurilor pe care le trăiește: aluzii la personaje politice, la gesturile și faptele lor, la impedimentele vieții cotidiene, lipsa orizonturilor, degradingolada socială etc. Cititorul

⁵ Constantin Pricop, *Literatura română postbelică. Preliminarii*, vol. I, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2005, pp. 114-115.

⁶ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 203.

⁷ Liviu Papadima, *Limba și literatura română. Hermeneutică literară*, Ministerul Educației și Cercetării, Proiectul pentru Învățământul Rural, București, 2006, p. 49.

⁸ Umberto Eco, *Limitele interpretării*. Ediția a II-a revăzută. Traducere de Ștefania Mincu și Daniela Crăciun, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 106.

⁹ Robert Escarpit, *De la sociologia literaturii la teoria comunicării*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980, p. 131.

¹⁰ Matei Călinescu, Ion Vianu, *Amintiri în dialog*, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 212.

¹¹ Călinescu, Vianu, *op. cit.*, p. 284.

¹² Levin, apud. Paul Cornea, *op. cit.*, p. 73.

¹³ Călinescu, Vianu, *op. cit.*, p. 212.

construiește sensul pornind de la text, dar are loc intricarea a numeroase elemente de subiectivitate, prin extinderea, pe cale asociativă, a sensurilor enunțate în text.

Arhitecturarea unei astfel de interpretări își revendică obârșia dintr-o *preocupare în marginea viciului a cititorului-decriptor* pentru exercițiul speculativ, de identificare și reperare a similitudinilor, observa Eugen Negrici. Această grilă oferta în permanență, în opinia exegetului, satisfacția de a realiza un act de curaj prin care erau găsite aluzii, sensuri ascunse, neaccesibile oricui, reprezentând, în fond, un act de mini-disidență. Se subliniază, de fapt, dimensiunea inversă *derealizării*, favorizată de contextul apariției operelor. În condițiile în care *derealizarea* prezuma anularea referinței la lumea reală sau evadarea în universuri care conservau numai o vagă legătură cu realitatea, *lectura proiectivă* incumbă tocmai o intensificare a relației dintre mesaj și referent și a predispozițiilor cititorilor de detectare a realităților claustrante și a atitudinilor opozante¹⁴. Nicio grilă de lectură nu elimină erorile de interpretare. Se remarcă astfel concludiv faptul că acestea sunt chiar posibile în acest caz, luând în considerare imixtiunile factorului politic din realitatea frisonantă. Orizontul de așteptare al cititorului se contura plecând de la faptele expuse, în egală măsură, de la strategiile de construcție a expunerii, de la *limbajul asumat de autor considerat adeseori aluziv*¹⁵ menționând că semnificațiile deviate ale cuvintelor țineau de *un cod lunar și fascinant*, care era accesibil doar românilor care trăiau acele vremuri. Pe cale de consecință, acest tip de lectură se baza tocmai pe descoperirea lumii, pe o semnalare a unor adevăruri care, altminteri, nu puteau fi auzite: *Adevărul fusese forțat să-și afle refugiul în literatură, supraviețuind prin coduri ingenioase, în forme adesea echivoce și obscure. Cititorul aștepta de la literatură ceea ce nu putea găsi în ziare, cărți de istorie sau sociologie, citind printre rânduri, în căutarea șaradelor iconoclaste. Scriitorul accepta această distorsiune ca pe un preț inevitabil al solidarizării cu audiența*¹⁶.

În ceea ce îl privește pe *cititor*, cercetătorii păstrează grila investigativă aplicată *autorului*. Se face disocierea nuanțată între instanța concretă și cea abstractă a cititorului. *Cititorul concret* (cunoscut și cel *real*) este considerată persoana concretă, *dotată cu o identitate socio-culturală precisă, care citește efectiv anumite texte*¹⁷ și care, atât în timpul actului lecturii, cât și după acesta, se convertește în *cititor abstract*, pentru ca, atunci când va produce și își va împărtăși impresiile de lectură, să-și recâștige statutul inițial. Tot critica lansează și alte construcții sinonimice: *receptor efectiv*¹⁸ sau *cititor empiric*¹⁹. Specificitatea *cititorului concret* se definește prin validarea în orice moment ulterior producerii textuale. Cel concret aparține unei anumite epoci istorice. Acest aspect ofertează posibilitatea abordării diacronice a operelor literare. Din punctul de vedere al percepției, aparatul critic a evidențiat atât similitudini, cât și dezacorduri însemnate. Se relevă importanța majoră a *contextului* în care se realizează actul lecturii. Apariția la sfârșitul anilor '60 a teoriilor receptării găsesc ecou doar în eșafodajul teoretic al lui Paul Cornea. Astfel, contextul *echivalează cu sistemul de referințe implicite (nedezvăluit ori neconștientizate) sau explicite (manifestate prin aserțiuni ori indicații specifice), de care cititorul se servește pentru a construi sens ori/ și a evalua opera*²⁰. Se legitimează atenția particulară în analiza receptării operelor literare în perioada totalitară de către obișnuiții consumatori de literatură. Reținem, prin urmare, că

¹⁴ Eugen Negrici, *Cultul cărții în comunism și consecințele lui. O evocare*, în Sora, Simona, *Cum citeam în comunism*, în „Dilema Veche”, nr. 221 / 8-14 mai 2008.

¹⁵ Norman Manea, *Despre clovni: Dictatorul și Artistul*, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 74.

¹⁶ *Ibidem*, p. 51.

¹⁷ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 64.

¹⁸ Jean Rousset, *Le lecteur intime*, Librairie Jose Corti, [f.l.], 2000, p. 11.

¹⁹ Umberto Eco, *op. cit.*, p. 95.

²⁰ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 106.

există dificultăți și riscuri în investigarea comportamentului lor de lectură, generate prioritar de diferențele evidente existente între lectura și percepția acesteia *în trecut* și, respectiv, de felul în care se raportează la ele cititorul actual. Nu e deloc surprinzător, așadar, că pentru cititorul de *astăzi* și, în special pentru cel care a trăit foarte puțin timp sub comunism (sau deloc), aluziile, trimerile ori nuanțele intricate textului riscă să rămână nerelevante. În prelungirea observațiilor stipulate, înțelegem dificultatea pătrunderii complicatului context istoric în epoci ulterioare. Relativ la experiența lecturii în viața cititorului obișnuit, comportamentul acestuia se lasă anevoios decelat.

Revelatoare este analiza absenței cercetărilor riguroase (o trăsătură comună țărilor excomuniste), care să opereze cu instrumente speciale pentru a explora aceste aspecte. O prezență relevantă în modestul câmp de investigare este studiul Sandei Cordoș despre *lectura clandestină în România comunistă*²¹.

Singura anchetă sociologică realizată în 1978, în R.D.G., este cea semnalată de Simona Sora. Studiul (netradus în alte limbi), fundamentat pe date statistice referitoare la bibliotecile și librării, cuprindea și fragmente de interviuri cu cititorii, în marea lor majoritate vizându-se funcția socială a literaturii. Cum acest studiu a fost publicat în perioada comunistă, se intuiește poziționarea sociologilor prezentului față de *contaminare*. Pentru acuratețea imaginii timpurilor invocate ar fi fost imperative mărturiile cititorilor degustători de carte, autor, personaj sau intrigă. O amplă organizare de acest fel nu există. Excepțiile sunt reprezentate de studiul apărut sub semnătura Mariei Bucur²² și, pe același palier valoric, de aportul presei sau de volumele personalităților din domeniul literar. În acest teritoriu puțin sondat, Simona Sora publică în *Dilema veche* o anchetă. Nevoia unei cardinale schimbări a atitudinii față de *carte*, față de *cărțile care trebuie citite*, cunoaște momentul declanșor în relectura *detectorului de (ne)cititori*, Lucian Raicu. Redescoperirea *cititorului exemplar* al trecutelor vremuri, aduce, prin coordonarea dosarului dilematic despre lectură în comunism, un portret al cititorului real trăitor în timpul frisonant. Fundamentarea studiului s-a realizat cu ajutorul interviurilor luate unor cititori din epocă²³. Ancheta s-a bucurat de girul exponențialului Eugen Negrici care vorbește chiar despre un adevărat *cult al cărții de literatură*²⁴.

În perimetrul aceleiași zone de interes este necesară glosarea anchetei jurnalistice realizate de Catrinela Popa, *Dosar – Lectura în fabricile și uzinele comuniste – Programul impus*²⁵. Parcurgând cele aproximativ 20 de reportaje apărute în perioada 1970-1971, în numerele revistei *România literară*, autoarea sesizează în atitudinea scriitorilor, colaboratorilor și redactorilor revistei, acea „mentalitate fragmentară” pe care Tzetan Todorov o consideră specifică contextului totalitar. Intelectualii semnatari ai seriei de anchete creează impresia autosugestionării că demersul lor este benefic în promovarea literaturii *noi* în rândul oamenilor muncii. Radiografierea modului în care se conturează *portretul cititorului de tip nou*, în fapt, *portretul confecționat al cititorului de la începutul fazei național-comuniste - un homo universalis (...)* care, *în timp ce asamblează tractoare sau montează piulițe, găsește resurse să parcurgă zeci și sute de cărți* – are meritul de a sublinia cel puțin două urmări

²¹Sanda Cordoș, *Lectura clandestină în România comunistă*, în revista *Dilematica*, septembrie 2010.

²²Maria Bucur, *Book Collecting and Reading in Brasov, Romania under Communism*, The National Council for Eurasian and East European Research, March 1, 2003, disponibil la <http://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2003-817-19n-Bucur.pdf>.

²³Simona Sora, *Cum citeam în comunism*, în revista *Dilema Veche*, nr. 221 / 8-14 mai 2008.

²⁴Eugen Negrici, *Cultul cărții în comunism și consecințele lui. O evocare*, în Simona Sora, *art.cit.*

²⁵Catrinela Popa, *Dosar - lectura în fabricile și uzinele comuniste - Programul impus*, apărut în revista *Dilemateca*, anul VII, nr. 76, septembrie 2012; publicat în revista *Dilema veche*, la 23 septembrie 2012.

nocive: pierderea uneia dintre cardinalele funcții ale literaturii (sprijinul acordat individului în a-și forma propriile opinii și opțiuni) și anularea libertății de expresie a scriitorului.

Meritul acestor lucrări este acela de a fi putut concentra informații despre ce, cum și, mai ales, de ce citeau oamenii în timpul sistemului totalitar, dar și despre modul în care se puteau procura cărțile, lecturile preferate, piața de desfacere și chiar prețul acestora. Aceste lucrări au subliniat faptul că, în contextul specific epocii, cu un program excesiv ideologizat al Televiziunii Naționale, fără alternative pentru petrecerea atractivă a timpului liber și fără putința dezvoltării personale, lectura s-a convertit într-un veritabil univers compensatoriu. Accesibilitatea, disponibilitatea cărților în circuitul (în special în perioada relativei liberalizări), posibilitatea procurării cărților interesante din anticariate sau rețelele subterane de împrumutare a cărților *înconjurare de o aureolă ocultă*²⁶ (cărțile scoase din circuit temporar sau definitiv, cărțile neagreate de regim sau cărțile disidenților puse la index ș.a.) au constituit unele dintre cele mai semnificative repere de investigare. Interesul cititorilor era captat atât de operele reeditate (sau cele noi apărute pe piață) ale scriitorilor interbelici, dar și de romanele scriitorilor realiști ai secolului al XIX-lea. De aceeași atenție s-au bucurat și traducerea scriitorilor europeni și americani receptați până în 1965 ca fiind decadenți. Această *foame de lectură* s-a justificat prin indiscutabilele nexuri cu prezentul trăit, prin ghicirea adevărului *printre rânduri*.

Conclusiv, studiile prezentate au refăcut investigativ istoricul problematicii comportamentului de lectură al cititorilor români în timpul regimului comunist. Se constată faptul că subversivitatea nu a aparținut numai autorilor sau textelor lor, ci și cititorului, fără acesta rămânând doar o potențialitate. Abstractizând, reținem că scriitorii au crezut în capacitatea extraordinară a cititorilor de a trece dincolo de conformisme, descifrând *printre rânduri* idei, și nu fapte. Această grilă de lectură consimțită contrabalansează, cel puțin, pe cea „ofertată” de regim. Stabilind un pact intim cu creatorul și opera sa, cititorul reușește să pătrundă dincolo de aparențe. Permanentă înrăurire a unuia asupra celuilalt favorizează metamorfoza ce apare pe parcursul lecturii, când eul lector intră sub influența eului scriptor, *a unui spirit ce umple cu sine conștiința mea* (George Poulet). Toate acestea au permis nu doar solidaritatea tacită, ci și crearea a ceea ce Ana Blandiana numește *o masă critică de rezistență și o zonă liberă de comunism*.

BIBLIOGRAPHY

- Bucur, Maria, 2003, *Book Collecting and Reading in Brasov, Romania under Communism*, The National Council for Eurasian and East European Research, disponibil la <http://www.ucis.pitt.edu/nceer/2003-817-19n-Bucur.pdf>.
- Călinescu, Matei, Vianu, Ion, 2005, *Amintiri în dialog*, Iași: Editura Polirom.
- Cornea, Paul, 1988, *Introducere în teoria lecturii*, București: Editura Minerva.
- Culler, Jonathan, 1997, *Teoria literară*, București: Editura Cartea Românească.
- Eco, Umberto, 2007, *Limitele interpretării*. Ediția a II-a revăzută. Traducere de Ștefania Mincu și Daniela Crăciun, Iași: Editura Polirom.
- Escarpit, Robert, 1980, *De la sociologia literaturii la teoria comunicării*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Manea, Norman, 2005, *Despre clovni: Dictatorul și Artistul*, Iași: Editura Polirom.

²⁶Eugen Negrici, *art. cit.*

Negrici, Eugen, *Cultul cărții în comunism și consecințele lui. O evocare*, în Sora, Simona, *Cum*

citeam în comunism, în „Dilema Veche”, nr. 221 / 8-14 mai 2008.

Papadima, Liviu, 2006, *Limba și literatura română. Hermeneutică literară*, Ministerul Educației

și Cercetării, Proiectul pentru Învățământul Rural, București.

Popa, Catrinel, *Dosar - lectura în fabricile și uzinele comuniste - Programul impus*, apărut în revista

Dilemateca, anul VII, nr. 76, septembrie 2012, publicat în revista *Dilema veche*, la 23 septembrie

2012.

Pricop, Constantin, 2005, *Literatura română postbelică. Preliminarii*, vol. I, Iași: Editura

Universității Alexandru Ioan Cuza.

Rousset, Jean, 2000, *Le lecteur intime*, Librairie Jose Corti, [f.l.].